

Ступак І. В.,

доктор філологічних наук, професор кафедри германських і східних мов
Міжнародного гуманітарного університету

ВИЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНА «КАУЗАТИВНІСТЬ»

Анотація. Стаття присвячена контрактивному дослідженню категорії каузативності на матеріалі похідних каузативних дієслів у німецькій та українській мовах. Основними принципами дослідження є універсальність лексико-семантичної категорії каузативності та специфічність її вираження в різних мовах, що зумовлено різною типологічною належністю. Відсутність у німецькій та українській мовах граматичної категорії каузативності компенсується словотворчою категорією каузативності.

Ключові слова: каузативність, похідні каузативні дієслова, лексико-семантична категорія.

Постановка проблеми. Основу сучасного мовознавства становить функціонально-семантичний підхід до вивчення мовних явищ, тому дослідження таких категорій, як каузативність, викликає неослабний інтерес, що підтверджено низкою монографій і статей.

Дослідження каузативності проводилося у функціональному, онтологічному, лексико-граматичному, лексико-семантичному, історичному й типологічному напрямках.

Водночас, незважаючи на велику кількість досліджень, поняття «каузативність» залишається суперечливим у зв'язку з відсутністю спільних принципів тлумачення лінгвістичних категорій у лексиці та граматиці. Це призводить до того, що один і той самий термін, наприклад, функціонально-семантична категорія й функціонально-граматична категорія, має різне тлумачення: як функціонально-семантична категорія [5, с. 9], як реалізація причиново-наслідкових відношень [6, с. 302], як мотивація вияву ознаки [8, с. 56].

Виклад основного матеріалу дослідження. Тлумачення каузативності як функціонально-семантичної або функціонально-граматичної категорії базується на тому, що вона взаємодіє як з лексичними, так і граматичними категоріями. На думку Т.А. Кільдибекової [5, с. 10] «... каузативність має «вихід» у функціонально-семантичній категорії результатива, суб'єктно-об'єктних відношень». Для того щоб окреслити межі категорії каузативності в мові, треба насамперед визначити коло перетину із суміжними граматичними категоріями – перехідність і стан.

Каузативність безпосередньо пов'язана з перехідністю, оскільки перехідність є обов'язковою ознакою каузативного дієслова. Хоча опозиція «каузативне дієслово – його некаузативний корелят» спирається на опозицію «перехідне дієслово – неперехідне дієслово», між ними не існує взаємно-однозначної відповідності. Поняття перехідності значно ширше, ніж поняття каузативності. А.А. Уфимцева [8, с. 422–423] зараховує до перехідних дієслів суб'єктно-об'єктні та об'єктно-суб'єктні дієслова: перехідні й каузативні дієслова називають дію, яка

спрямована на об'єкт. Перша група дієслів характеризується орієнтацією дієслівної семантики на характеристику суб'єкта. Їх семантичною особливістю є те, що вони виражають дію, замкнуту в суб'єкті, наприклад, дієслова типу слухати, бачити, читати. У дієслів такого типу сема суб'єктності домінує над об'єктністю. Дія, названа дієсловами, не призводить до зміни об'єкта, тобто в них відсутня результативна семантика.

Другій групі перехідних дієслів (об'єктно-суб'єктним) притаманна направленість дієслівної семантики на характеристику об'єкта, наприклад, будувати, ремонтувати, варити, цементувати. Дія таких дієслів не тільки спрямована на об'єкт, а й повністю охоплює його, тобто об'єкт є кінцевим результатом дії. Отже, у семантиці дієслів другої групи превалює сема об'єктності. Утім, не кожне перехідне дієслово має каузативну сему. Категорія каузативності охоплює тільки ту частину перехідних дієслів, які реалізують причиново-наслідкові відношення.

Категорія каузативності також перехрещується зі змістом категорії стану, тому що вони виражають суб'єктно-об'єктні відношення. Однак категорія каузативності й стану є різними за свою сутню: каузативність виражає причиново-наслідкові відношення, стан – це формальне вираження відношень між дією та його актантами – суб'єктом і об'єктом. Категорія каузативності об'єднує дві функціонально-семантичні сфери дієслівної лексики: спонування, яке виражають перехідні дієслова, і наслідок, названий їх корелятом, тобто каузація виражає причиново-наслідкові відношення.

Поняття «каузативність» включає різноманітне коло мовних явищ: від конструкцій з агенсом-особою, який впливає на особу/предмет і викликає реакцію з боку останнього [7], до конструкцій, що виражають причиново-наслідкові відношення [6, с. 166]. Іншими словами, семантика каузативності розглядається з двох точок зору: онтологічної – крізь поняття «причиновості»/«спричинення» [7]; прагматичної – як «спонування» [4]. В останньому випадку, залежно від обмежень на інтенціональність каузатора, результативність каузативного впливу, семантики каузованої дії, під каузативними розуміються конструкції, де як агенс виступає особа.

У цьому дослідженні каузативність розглядається з позиції онтологічного підходу. Поняття каузативності пов'язано з вираженням причиново-наслідкових відношень у мові, тобто коли одна дія є причиною виникнення іншої дії або стану [6, с. 166].

Помітною віхою в розвитку теорії каузативності стала праця Ленінградської типологічної групи – колективна монографія «Типологія каузативних конструкцій», яка вийшла з друку у 1969 р. російською мовою під редакцією А.А. Холодовича. У 1973 р. вона була перекладена німецькою та англійською мовами.

лійською мовами. Основна увага у монографії зосереджена на граматичних конструкціях, що виражають каузативну ситуацію. З її виходом у тлумаченні понять каузативного предиката й каузативної конструкції переважає денотативний підхід, в основі якого лежить поняття каузативної ситуації (далі – КС). Під КС розуміється ситуація, яка складається із двох мікроситуацій, пов'язаних між собою відношенням каузації, що відображають причиново-наслідкові відношення на референтному рівні, наприклад: ... злий погляд Нур Алі примусив їх працювати. За визначенням В.П. Недялкова і Г.Г. Сильницького, каузальна мікроситуація називається антецедентом, а каузована мікроситуація – консеквентом [6, с. 6]. Таким чином, погляд Нур Алі – антецедент, примусив – каузативна зв'язка, їх працювати (вони працюють) – каузована дія, тобто консеквент.

Основою КС є каузативне дієслово, яке моделює ситуацію, що складається із консеквента й антецедента, а також причиново-наслідкові відношення між ними. Об'єкт каузації (їх) є носієм цих мікроситуацій і виконує роль наступного актанта КС. Антецедентна ситуація – стан – має ще одного актанта – каузатор (Нур Алі), який впливає на об'єкт каузації. Каузативна ситуація, що виражена каузативним дієсловом, передбачає наявність каузатора (Нур Алі), об'єкта каузації (їх) та ознаки консеквента, яку об'єкт отримує в результаті каузації (працювати).

Функціонально-семантична категорія каузативності характеризується широким набором засобів вираження (лексичних, словотворчих, морфологічних, синтаксичних) [6]. Підвищене зацікавлення вивченням засобів вираження каузативності зумовлено тим, що вони становлять велику та комунікативно важливу групу. Значну кількість робіт присвячено дослідженню службових каузативних зв'язок. У монографії «Типологія каузативних конструкцій» виділено два типи каузативних зв'язок:

- 1) службові:
 - а) сполучникові (пішов дощ, тому ми повернулись),
 - б) прийменникові (ми повернулись через дощ);
- 2) повнозначні:
 - а) іменні (його вихід – наслідок твоєї грубості),
 - б) дієслівні (я змусив його піти) [7, с. 8].

В.П. Недялков [6, с. 303] звертає увагу на те, що з усіх каузативних зв'язок (сполучникова, прийменникова, іменна, дієслівна) особливий інтерес становить остання, тому що дієслівна зв'язка є не тільки семантичним, а й граматичним ядром каузативної конструкції.

Як було зазначено, універсальна типологічна категорія каузативності характеризується широким набором способів вираження в різноструктурних мовах (лексичних, словотворчих, морфологічних, синтаксичних) [6]:

1) лексичний спосіб передбачає наявність опозиції некаузатив/каузатив, яка виражається протиставленням різнокореневих морфем, наприклад: sterben «умирати» – töten «вбивати». Останнє дієслово в кожній парі є семантичним каузативом. Такий спосіб вираження каузативного значення називають також суплетивним;

2) словотвірний спосіб: творення каузативних дієслів відбувається від мотиваційних основ, різних за частинимовною належністю, за допомогою словотворчих засобів, наприклад: der Gips «гіпс» → ausgipsen «mit Gips ausfüllen» «заповнювати гіпсом»; спокуса → спокушати «викликати спокусу»;

3) морфологічний спосіб утворення каузативних дієслів від некаузативних за допомогою зміни кореневої голосної, наприклад: sitzen «сидіти» → setzen «саджати», пити → поїти;

4) синтагматичний спосіб: опозиція некаузатив/каузатив виражається протиставленням неперехідного та перехідного вживання одного й того самого дієслова, наприклад: kochen «кип'ятити» та «кипіти»;

5) аналітичний спосіб відбувається за допомогою аналітичних конструкцій – каузативне дієслово-зв'язка (lassen «примушувати», verursachen «спонукати», примушувати тощо) + дієслово. У такому творенні до значення вихідного дієслова додається сема каузації, яку можна описати як «робити так, щоб ...».

Отже, вивчення категорії каузативності відображає причиново-наслідкові відношення і є однією з основних понять у логіко-філософській картині світу, оскільки все, що існує в дійсності, перебуває в діалектичному взаємозв'язку. Лексико-семантична категорія каузативності представлена багатьма способами вираження, які знаходяться на лексичному, морфологічному й синтаксичному рівнях.

Відомо, що функціонально-семантична категорія каузативності виражається на різних рівнях мовної системи, однак основним лексичним засобом вираження каузативності вважаються каузативні дієслова, трактування яких характеризується суперечливістю.

Існують різні точки зору щодо змісту лексико-семантичного класу каузативних дієслів. Так, наприклад, деякі вчені до каузативних зараховують дієслова, у яких каузована дія виражається інфінітивом, наприклад: попросити допомогти, де попросити – каузативне дієслово, допомогти – додаток [2, с. 78].

Інші вчені до класу каузативних включають усі перехідні дієслова зі значенням впливу [2, с. 16], дієслова активної дії з активним суб'єктом [5, с. 10–12].

Особливий підхід до визначення каузативних дієслів пропонує А.В. Філіппов [9, с. 91], який до них зараховує дієслова, що позначають «суб'єктну каузативність», тобто коли до дії суб'єкт каузації спонукає не кого- або що-небудь, а себе. У зв'язку з цим каузативними він вважає такі дієслова: бачити, слухати, шукати.

Також пропонуються три критерії для визначення каузативних дієслів:

- 1) семантика каузативності – спонукання до дії, зміни якості або стану;
- 2) перехідність, яка слугує синтаксичним вираженням семантики каузативності;
- 3) наявність некаузативного корелята [3].

Взагалі лінгвісти виділяють каузативні дієслова як перехідні дієслова зі значенням переводити в такий стан або спричинювати виконання дії, яка виражена відповідною дієслівною основою [6; 7]. Спираючись на таке трактування каузативних дієслів, у роботі до них зараховують дієслова, котрі викликають іншу дію або стан, що виражено принаймні у двох ситуаціях, пов'язаних між собою відношенням каузації, та відображають причиново-наслідкові відношення на референтному рівні.

Отже, у роботі до каузативних дієслів зараховують ті, що характеризуються такими типами співвідношення каузативних/некаузативних значень:

1) наявністю каузативного значення й відсутністю відповідного некаузативного корелята, пор.: dehnen “in die Länge und/oder Breite ziehen” «розтягувати в довжину та/або ширину»; гнати «змушувати рухатися в певному напрямку»;

2) кореляцією каузативного й некаузативного значень, пор.: singen «співати» → einsingen “ein Kind in den Schlaf singen” «співати, доки дитина не засне, присипляти»; sterben «умирати»– töten «убивати»; sitzen «сидіти» → setzen «саджати»; висіти → вішати «надавати ч.-н. висячого положення»; пити → поїти «давати кому-небудь пити» [6, с. 24]:

(2) ... бо сидять дві жінки по два боки паркану – і кожна думає своє ... (Матіос 2007: 44).

(3) По закінченні роботи посадив Іван хлопчаків на лавку під хату, ... (Матіос 2007: 47).

Каузативне дієслово посадити (3) зі значенням «допомогти або примусити кого-небудь сісти» протиставляється некаузативному кореляту сидіти (2) зі значенням «перебувати в положенні, за якого тулуб розміщується вертикально, спираючись на що-небудь сидницями»;

3) контекстуально-синтаксичними співвідношеннями (синтагматичний спосіб творення), тобто дієслово містить каузативне й некаузативне значення, реалізація якого залежить від контексту, пор.: kochen «кип'ятити» й «кипіти», hängen «висіти» й «вішати» [3, с. 25]:

(4) Das Bild hängt an der Wand (Duden). «Картина висить на стіні».

(5) ... und ich meinen Mantel an den Kleiderhaken hängte ... (Böll 1998: 102). «... я повісив плащ на вішалку ...».

Дієслово hängen у прикладі (5) функціонує як каузативне зі значенням «вішати, надавати чому-небудь висячого положення», у прикладі (4) hängen реалізує некаузативне значення «висіти, бути в певному місці».

Висновки. Отже, під похідними каузативними дієсловами розуміються дієслова, об'єднані загальним значенням каузативності, що утворені (у роботі терміни «утворені» й «мотивовані») уживаються як синоніми) від різних за частининомовною належністю мотиваційних основ за допомогою словотворчих засобів, притаманних дієслівному творенню, тобто одиниці, які формують словотвірну категорію каузативності типу нім. veranlassen “dazu bringen, etw. zu tun” «примушувати виконати що-небудь» (← lassen «примушувати»), christianisieren “zum Christen machen, zum Christentum bekehren” «навертати у християнство, хрестити» (← der Christ «християнин»), укр. білити «робити білим» (← білий), гнівити «викликати почуття гніву» (← гнів).

Перспективою подальших досліджень є вивчення функціонування похідних каузативних дієслів у типологічному аспекті.

Література:

1. Арутюнова А.Р. Лексические и семантические классы глаголов в немецком языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / А.Р. Арутюнова. – М., 1988. – 22 с.

2. Вихованець І.Р. Граматика української мови. Синтаксис / І.Р. Вихованець. – К. : Либідь, 1993. – 368 с.
3. Гордон Е.Я. Каузативные глаголы в современном русском языке : автореф. дисс. ... канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Е.Я. Гордон. – Душанбе, 1981. – 20 с.
4. Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление / С.Д. Кацнельсон. – Л. : Наука, 1972. – 216 с.
5. Кильдибекова Т.А. Функционально-семантическая категория каузативности в русском языке / Т.А. Кильдибекова // Исследования по семантике. – Уфа, 1984. – Вып. 10. – С. 8–19.
6. Недряков В.П. О связи каузативности и пассивности / В.П. Недряков // Вопросы общего и романо-германского языкознания : Ученые записки Башкирского ГУ. Серия «Филологические науки». – 1969. – № 9. – С. 301–310.
7. Сильницкий Г.Г. Семантические и валентностные классы английских каузативных глаголов : автореф. дисс. ... д-ра филол. наук : спец. 10.02.04 «Германские языки» / Г.Г. Сильницкий. – Л., 1974. – 43 с.
8. Уфимцева А.А. Лексика / А.А. Уфимцева // Общее языкознание. Внутренняя структура языка. – М. : Наука, 1972. – 565 с.
9. Филиппов А.В. К вопросу о каузативных и некаузативных глаголах / А.В. Филиппов // Русский язык в школе. – 1978. – № 1. – С. 90–93.

Список творів художньої літератури:

1. Іваничук Р. Мальви / Р. Іваничук. – Харків : Фоліо, 2006. – 228 с.
2. Матіос М. Солодка Даруся / М. Матіос. – Львів : ЛА «Піраміда», 2007. – 188 с.
3. Böll H. Die Ansichten eines Clowns / H. Böll. – München : GmbH Co.KG, 1985. – 287 S.

Ступак И. В. Функционирование категории каузативности в немецком и украинском языках

Аннотация. Статья посвящена контрастивному исследованию категории каузативности на материале производных каузативных глаголов. Основными принципами исследования является универсальность лексико-семантической категории каузативности и ее специфичность, обусловленная разной типологической принадлежностью немецкого и украинского языков. Отсутствие в немецком и украинском языках грамматической категории каузативности компенсируется словообразовательной категорией каузативности.

Ключевые слова: каузативность, производные каузативные глаголы, лексико-семантическая категория.

Stupak I. Function the category of causation in German and Ukrainian

Summary. The thesis is devoted to the contrastive study of the word-forming verb category of causation. The research is based on the theory of universal character of the lexical-semantic category of causation and its specific character. It is accounted for by fact that the languages under consideration belong to different typological classes. German and Ukrainian have no grammatical category of causation, it is compensated by the corresponding word-forming category comprised by derivative causative verbs.

Key words: causation, derivative causative verb, lexical-semantic category.